

WERKEN MET LEVENSVERRHALEN: EEN NARRATIEF-ETHISCHE VERKENNING

H.P. Meininger

Elke dag zei hij hetzelfde: 'Het is je toekomst die je je herinnert'.
Anne Michaels, Verborgten verleden

I Inleiding

In de praktijk van zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap is de afgelopen jaren steeds meer aandacht ontstaan voor het gebruik van 'levensverhalen' en 'levensboeken' (Habraken, 2000; Voortman, Scheres, z.j., NZf et al., 1994; Van Oosterhout et al., 1996). Andere sectoren van gezondheidszorg en welzijnswerk delen deze interesse die in sommige opzichten een bloeitijd beleeft (voor de ouderenzorg en psychogeriatricie zie Ter Steege et al., 1994; Birren et al., 1997; Breed, 1998; Viney, 1993; Blimlinger et al., 1996; Huizing et al., 2001; De Kluis et al. 2002; voor de kindbescherming en pleegzorg Usher, 1999; Ryan & Walker, 1999; Van Beek et al., 1998). Aandacht voor een narratieve benadering in zorgverlening maakt deel uit van een de afgelopen vijftien jaar opkomende stroming waarin (levens)verhalen worden beschouwd als belangrijke toegangsweg tot kennis in de mens- en cultuurwetenschappen (Polkinghorne, 1988; Ankersmit, 1990; Ganzevoort, 1998). Ook in wetenschappelijk onderzoek vanuit diverse disciplines staat het werken met levensverhalen in de belangstelling (Hewitt, 1997, 2000; Atkinson et al., 1997; Bogdan, Taylor, 1994; Booth & Booth, 1998; Clegg, 1998; McLeod, 1997; voor geneeskunde zie Montello, 1995; voor de ethiek Van Thiel, Huibers, De Haan, 1997; Meininger, 1997, 2000, 2002; Clapton, 1999). Hoewel werken met levensverhalen en levensboeken in de zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap aan populariteit wint, wordt zelden expliciet een verbinding gelegd met wetenschappelijke reflectie met betrekking tot deze praktijk. In dit artikel wil ik daartoe een aanzet geven.

Op basis van studie van literatuur over het werken met levensverhalen in de zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap zal ik eerst een globale schets geven van activiteiten die in praktijk en onderzoek op dit gebied worden ontplooid. Aandacht wordt daarbij gegeven aan het gebruik van de term 'levensverhaal' voor documenten van heel verschillende aard. Voorts zal ik inzicht geven in de functies die aan werken met levensverhalen worden toegekend. Een tweede thema van deze bijdrage betreft de vraag waar de in de literatuur vermelde motieven om zich met levensverhalen bezig te houden op berusten. Ik zal betogen dat deze motieven gegrond zijn in een morele ervaring van zorgverleners. Tegelijkertijd raken deze motieven verstrikt in een onvermijdelijk spanningsveld tussen wat in beeld en tekst is gefixeerd en de geleefde ontmoeting met zorgvragers. Ten derde beschrijf ik hoe in het vertellen,

halen een narratieve ethiek wordt gepraktiseerd. In dit een moraliteit aan het licht die leeft van de ontmoeting met de ander. In een methodologische deze waarachtige ontmoeting onafdwingbaar is.

haal

literatuur vrijwel steeds geplaatst tegenover de in zorg-atie van gegevens van mensen met een verstandelijke anten (Gillman et al., 1997). Gegevens die inzicht lichter, de belevingswereld en de levensstijl van de zorg-ers. Dergelijke gegevens worden vaak alleen relevant rden omgezet in een zorgverlenend handelen dat zich en actueel en handelingsgeoriënteerd doel-middelen-zorgvrager, diens karakter, levensstijl en sociale rela-n rol. Dossiers worden regelmatig geschoond, oude d en nieuwe ingevoegd. De erin vervatte informatie is aard. Ze staat in principe niet ter discussie, totdat een d (Hewitt, 1997). Aandacht voor 'het wezenlijke van afische gegevens afgeleid zou kunnen worden, door ijke kennis', laat zich ook volgens andere auteurs niet ematiek van een zorgplan. Een zorgplan is gebaseerd ren en classificeren van de persoon dan wel van per-994; Van Oosterhout et al., 1996).

de zorgvrager is de zorgverlener aangewezen op ande-n met name mondelinge mededelingen van de zorg-len. Ook in conversaties tussen professionals wordt zorgvragers uitgewisseld en overgedragen die niet in aldus Hewitt – deze 'persoonlijke' kennis die in onder-inzicht geeft in de eigenheid van de zorgvrager. 'Per-in wat je van de ander moet weten om hem of haar). 'Persoonlijke' kennis is echter veelal vluchtig. Ze is tmoetingservaringen die zich niet of nauwelijks laten i wetenschappelijk of interventionistisch referentiekalat ze meestal slecht gedocumenteerd is. De uitwerking is bijgevolg moeilijk meetbaar volgens de in de zorg-arden. Doel van levensverhalen en/of levensboeken is rip van de hoofdpersoon te doen ontstaan dat uitstijgt ens de staande praktijk in dossiers en zorgplannen is t eigene van de zorgvrager moet leiden tot een beter verleners ten opzichte van de zorgvrager en diens wet-

2.1 Levensverhalen in soorten en maten

In de bestudeerde literatuur worden verschillende documenten, onderdelen van documenten of gebeurtenissen voorzien van de aanduiding 'levensverhaal'. Ze kunnen echter sterk verschillen in opzet, inhoud en situationele context. Ik onderscheid drie categorieën.

Een eerste categorie betreft documenten met het karakter van een *kroniek*. In de literatuur wordt ook wel de term 'levensgeschiedenis' of 'historisch levensverhaal' gebruikt (Van Oosterhout et al., 1996). Een kroniek bestaat in een door zorgverleners opgestelde, chronologisch geordende opsomming van feiten en gegevens waarmee de levensloop van de persoon met een verstandelijke handicap in kaart wordt gebracht. Soms worden ook nog gegevens opgenomen over belangrijke gebeurtenissen, personen of bezittingen van de zorgvrager, over de lichaams- en seksualiteitsbeleving en over de deelname aan levensbeschouwelijke activiteiten. Een dergelijke kroniek maakt meestal deel uit van het dossier en kan bij gelegenheid dienen als een globale samenvatting ervan.

Een tweede categorie betreft documenten die *levensboeken* worden genoemd. Een levensboek, soms ook wel 'onthoudboek' genoemd, is een door de verstandelijk gehandicapte persoon zelf, zonodig samen met wettelijk vertegenwoordigers of zorgverleners, samengesteld document waarin gegevens betreffende voor de hoofdpersoon betekenisvolle gebeurtenissen en personen worden gebundeld, veelal ondersteund met foto's en andere schriftelijke of ook tastbare memorabilia. Een levensboek kan de vorm hebben van een plakboek, maar teksten en afbeeldingen kunnen ook worden opgeslagen, bekeken en aangevuld met behulp van een herschrijfbaar CD-rom. Diverse in druk gepubliceerde modellen van levensboeken zijn losbladig uitgevoerd en voorzien van aanwijzingen voor samenstelling en gebruik. Een levensboek is in bezit van de hoofdpersoon of een van diens wettelijk vertegenwoordigers. Het heeft primair tot doel het zelfbesef van de verstandelijk gehandicapte persoon te bevorderen, alsook de communicatie met anderen met betrekking tot diens levensloop en de betekenis van gebeurtenissen daarin.

Een derde categorie wordt gevormd door *levensverhalen* in strikte zin. Een levensverhaal is een narratieve compositie op basis van geselecteerde ervaringen van de persoon zelf of van anderen met de persoon. Zo kan een levensverhaal lijken op een (auto)biografie waarin heel het leven in kaart wordt gebracht. Het kan echter ook gaan om een bonte verzameling 'petites histoires' betreffende opvallende gebeurtenissen of ontmoetingen in dat leven, anecdotes, momentopnamen, losse ervaringen die opeens in de herinnering terugkomen. Belangrijkste aspect van een dergelijke narratieve compositie is echter dat het eigene (identiteit, uniciteit, het *wie*) van de persoon erin op samenhangende wijze tot uitdrukking wordt gebracht. Het zoeken naar coherentie is bepalend voor een levensverhaal (Linde, 1993). Die zoektocht komt tot uitdrukking in een 'plot' die het geheel van het leven in verband brengt met afzonderlijke gebeurtenissen en ervaringen en omgekeerd de kleine gebeurtenissen en momenten in verband brengt met een het grotere geheel. Zo gezien is het levensverhaal vooral een 'zingevingsverhaal' met een bepaald 'Leitmotiv' (Oosterhout et al., 1996). De zingevende verbanden komen tot uitdrukking in de aandacht die wordt gegeven aan gebeurte-

levingen die kenmerkend zijn voor de wijze waarop de
ijn leven en lotgevallen. Naast deze interne karakteris-
s vooral ook een externe karakteristiek van belang: waar
sproken moet men primair denken aan de spontane
t in de activiteit van het vertellen en toehoren. Een
al 'event', een gebeuren tussen verteller en toehoorder,
iment' wordt. Worden levensverhalen toch opgeschre-
veoegd aan bestaande dossiers of zorgplannen. Ze wor-
arvan bewaard en door de hoofdpersoon zelf of diens
steld aan anderen.

gen de drie genoemde categorieën nauw met elkaar
lurend naar elkaar. De kroniek verschaft het feitelijke
boek. Het gaat primair om gegevens over 'objectieve'
ieden. Het levensboek vult de kroniek aan door vanuit
lpersoon de aandacht te vestigen op diens beleving van
aalde feiten, omstandigheden en gebeurtenissen. Het
ng op gegevens over 'subjectieve' aspecten. Het levens-
en en eventueel opschrijven van (delen van) het levens-
aal of een reeks verhalen waarin de eigenheid en unici-
le vorm van een plot tot uitdrukking wordt gebracht.
ensverhalen zelf. Ze bevatten stof voor levensverhalen
als katalysator voor het (her)vertellen van levensver-
en beluisteren van een levensverhaal is altijd een inter-
nsboek vooral retrospectief van aard, een levensverhaal
het doet een appèl op mogelijke houdingen van de toe-
van de hoofdpersoon en ten opzichte van zichzelf.

nologische onduidelijkheden kan uit de literatuur wor-
werken met levensverhalen' ('life story work') in alge-
staat die tot doel hebben:

iftelijk vastleggen van (delen van) een levensverhaal
ouden van een levensboek;

len en levensboeken middels lezen, hervertellen, bekij-
ten tussen de zorgvrager, diens familieleden en vrien-
en;

ctiviteiten opgedane ervaringen op houding en hande-

n met levensverhalen

ur worden toegeschreven aan het werken met levens-
len gemaakt tussen functies voor zorgvragers, functies
leners en tenslotte maatschappelijke functies. Van alle

eft volgens alle auteurs allereerst een belangrijke *func-*
boeken en levensverhalen helpen zorgvragers om hun

herinneringen vast te houden. Zorgvragers met een ernstige verstandelijke handicap zijn voor een beeld van hun identiteit vrijwel altijd afhankelijk van anderen die namens hen hun levensverhaal verwoorden en de communicatie met anderen daarover gaande houden (Hewitt, 1997). Voor andere zorgvragers kan het zelf bekijken van levensboeken en gesprek erover inzicht bevorderen in eigen leven en identiteit: Wie ben ik? Wat heb ik allemaal meegemaakt? Wie heb ik gekend? Hoe zag ik er vroeger uit? Wat doe ik graag? (Voortman, Scheres, z.j.). Een levensboek kan bovendien iemand helpen om eigen wensen, verlangens, dromen en verwachtingen te verwoorden in samenhang met zijn levensverhaal. Ingrijpende gebeurtenissen zowel met positieve als negatieve betekenis kunnen door het werken met levensverhalen een plaats in het leven krijgen en helpen bij de verwerking ervan (Habraken, 2000). Zo kan het werken met een levensboek iemand eigenwaarde, houvast, vertrouwdheid en identiteitsbesef bieden. Het kan zorgvragers helpen om zoveel mogelijk 'het eigen leven in regie te nemen' (Habraken, 2000).

Ten tweede wordt *de functie voor zorgpraktijken en zorgverleners* in de literatuur uitvoerig aan de orde gesteld. Het samen bekijken van en communiceren over een levensboek kan voor zorgverleners al een heel concrete manier zijn om samen met een zorgvrager tijd door te brengen die voor beiden zinvol is. Daarnaast kan het werken met levensboeken en levensverhalen een manier zijn om ouders en familieleden meer te betrekken bij het leven van en de zorg voor de persoon met een verstandelijke handicap (Habraken, 2000). Vooral wordt aan het werken met levensverhalen een belangrijke functie toegekend ten behoeve van het beter – of voor het eerst – leren kennen van de persoon en de persoonlijkheid van een zorgvrager. Dat belang is des te groter naarmate een zorgvrager niet in staat is om het eigen levensverhaal te vertellen. Het bewaren van levensverhalen en het werken met levensboeken bevordert tegelijkertijd continuïteit in de vaak zo verbrokkelde zorgverlening (Hewitt, 1997). Zorgvuldig werken met levensverhalen kan eveneens belangrijke aspecten van zorgverlening aan het licht brengen die in de dagelijkse omgang met een zorgvrager ongeweten worden verwaarloosd en vergeten (Van Oosterhout et al., 1996). Die 'subjectkant van de zorgvraag' betreft existentiële ervaringen en vragen die het leven duurzaam begeleiden en diepgaand beïnvloeden. Is die kant van de zorgvraag goed in zicht, dan kan dat aanleiding zijn voor een differentiatie van zorgverlening met het oog op de unieke behoefte van een individuele zorgvrager.

Tenslotte wordt aan werken met levensverhalen ook een *maatschappelijke functie* toegekend. Het behelst immers een streven om de eigen stem van mensen met een verstandelijke handicap hoorbaar te maken. Levensverhalen kunnen in maatschappelijk opzicht een emanciperende rol vervullen, onder meer door te dienen als 'counterstories', als verhalen die geleefd leven van en met mensen met een verstandelijke handicap schetsen als een leven dat zinvol is en dat de moeite loont. Dat zijn dus verhalen die contrasteren met maatschappelijke opvattingen over mensen met een verstandelijke handicap als inferieur of irrelevant en over verstandelijke handicaps als vermijdbare vormen van menselijke tragedie en mislukking (Clapton, 1999, 2000). Historisch onderzoek naar de maatschappelijke positie van mensen met een verstandelijke handicap zal dan ook voor een belangrijk deel moeten bestaan in pogingen opnieuw

God (NZF et al., 1994, Peters, 2001). Een goed levensverhaal brengt de dieptedimensie van iemands leven aan het licht, 'dat wat voor iemand heilig is' (Van Oosterhout et al., 1996). Dat is een belangrijke expressie van de wijze waarop de betrokken zorgvrager omgaat met levensvragen: Wie ben ik? Waar kom ik vandaan? Waar ga ik naar toe? Waar ben ik bang voor? Hoe kan ik vertrouwen krijgen in de toekomst? Wat gebeurt er als ik dood ben? Waarom is er zoveel ellende op de wereld? Waarom moet mij dit overkomen? (NZF et al., 1994, p.6; zie ook Brongers, 2001).

Werken met levensverhalen wordt dus in verband gebracht met de eigen identiteit van de zorgvrager, met de relaties waarin deze identiteit is gegroeid en waardoor ze wordt gevoed, alsook met de specifieke zinervaring en zingeving in het leven van deze mens. Aandacht voor de eigen identiteit van de zorgvrager in relatie tot anderen en tot bredere culturele zinsverbanden betekent aandacht voor de zorgvrager als persoon. Dat is een specifiek morele houding. Deze houding staat in relatie tot de morele ervaring van vervreemding die optreedt wanneer dergelijke dimensies in de zorg ontbreken. De aangeduide ervaring van vervreemding betreft behalve de professionele identiteit ook het zelfbesef van zorgverleners. Immers, ook zorgverleners komen niet tot hun recht naarmate zij onder dominerende opvattingen van professionaliteit vervagen als mensen met belangen en belevingen, als moreel en als zinzoekend wezen (Van Heijst, 2000).

De wil en het vermogen om te luisteren naar de eigen stem van zorgvragers – keerzijde van de geschetste ervaring van vervreemding – heeft een bij uitstek ethisch karakter. Het streven om levensverhalen in zorgverlening een plaats te geven onthult een eigen 'narrative of moral values' (Walker, 1998) van zorgverleners, een verhaal dat in menig opzicht haaks staat op een zorgcultuur waarin ondanks alle retoriek over individualisering en klantgerichtheid weinig echte aandacht lijkt te zijn voor de alledaagse leefwereld van zorgvragers en zorgverleners (Breed e.a., 1998). In een dergelijk 'narrative of moral values' getuigen zorgverleners van de 'narratieve ontkenning en onteigening' (Kunneman, 1995) die zij samen met hun zorgvragers ondergaan. Maar ze getuigen tegelijkertijd van een morele ervaring van zorg als een dimensie van menselijke relaties. In die ervaring stijgt zorg uit boven de aaneenschakeling van losse incidenten en planbare, meetbare en calculeerbare verrichtingen waar georganiseerde zorgverlening uit lijkt te bestaan. Juist aan dat overstijgende morele perspectief, waarin zorg wordt ervaren als een praktijk van persoonlijke en aandachtige toewending van de ene mens tot de andere, ondelen veel zorgverleners de zin van hun professie. Tegelijkertijd ervaren ze daarvoor weinig steun vanuit de dominerende wetenschappelijke, professionele en organisatorische procedures en standaarden.

Hiermee is het centrale morele motief van werken met levensverhalen blootgelegd. Van vertellen, luisteren, schrijven en lezen van levensverhalen wordt gehoopt dat het gestalte geeft aan een humanisering en een gelijkwaardigheid die in een functionalistische benadering onder druk staan.

4 Werken met levensverhalen: proces boven resultaat

Werken met levensverhalen moet het antwoord zijn op de geschetste ervaring van vervreemding en tegelijkertijd uitdrukking van de morele ervaring van gelijkwaardig-

benadering heeft een spanningsvol karakter. Ankersparadox die eigen zou zijn aan de narratieve benadering is dat spanningsvolle karakter te herkennen. Werken met levensverhalen als alternatief naast de ervaring en zorgverlening, anderzijds wil men dat dit onderdeel wordt in nieuwe procedures en standaarden. Het is niet zozeer dat het specifiek narratieve juist weer op de voorgrond wordt van een functionalistisch en op interdisciplinair bijvoorbeeld de vraag of de term 'verhaal' van toelating voortvloeit van de door Van Oosterhout et al. gesuggereerde werkmogelijkheden worden strategieën als objectivering toegepast. Het 'levensverhaal' als eindproduct kan de vorm van een 'verhaal' te hebben. Het is niet zozeer dat het specifiek narratieve juist weer op de voorgrond wordt van een functionalistisch en op interdisciplinair bijvoorbeeld de vraag of de term 'verhaal' van toelating voortvloeit van de door Van Oosterhout et al. gesuggereerde werkmogelijkheden worden strategieën als objectivering toegepast. Het 'levensverhaal' als eindproduct kan de vorm van een 'verhaal' te hebben.

De benadering, introspectie, empathie en dialoog verkregen informatie die een beeld geeft van de persoonlijke ervaring van de ziner van de zorgvrager. Dat is overigens niet zozeer dat het specifiek narratieve juist weer op de voorgrond wordt van een functionalistisch en op interdisciplinair bijvoorbeeld de vraag of de term 'verhaal' van toelating voortvloeit van de door Van Oosterhout et al. gesuggereerde werkmogelijkheden worden strategieën als objectivering toegepast. Het 'levensverhaal' als eindproduct kan de vorm van een 'verhaal' te hebben.

De benadering komt ook tot uiting in de manier waarop de tekst wordt gelezen. 'Wat geschreven staat' wordt immers niet zozeer dat het specifiek narratieve juist weer op de voorgrond wordt van een functionalistisch en op interdisciplinair bijvoorbeeld de vraag of de term 'verhaal' van toelating voortvloeit van de door Van Oosterhout et al. gesuggereerde werkmogelijkheden worden strategieën als objectivering toegepast. Het 'levensverhaal' als eindproduct kan de vorm van een 'verhaal' te hebben.

De benadering heeft een spanningsvol karakter. Ankersparadox die eigen zou zijn aan de narratieve benadering is dat spanningsvolle karakter te herkennen. Werken met levensverhalen als alternatief naast de ervaring en zorgverlening, anderzijds wil men dat dit onderdeel wordt in nieuwe procedures en standaarden. Het is niet zozeer dat het specifiek narratieve juist weer op de voorgrond wordt van een functionalistisch en op interdisciplinair bijvoorbeeld de vraag of de term 'verhaal' van toelating voortvloeit van de door Van Oosterhout et al. gesuggereerde werkmogelijkheden worden strategieën als objectivering toegepast. Het 'levensverhaal' als eindproduct kan de vorm van een 'verhaal' te hebben.

met levensverhalen te verdiepen door achtereenvolgens aandacht te geven aan de act van het vertellen, die van het schrijven en die van het lezen van een levensverhaal. Bij de beschrijvingen maak ik vooral gebruik van hermeneutische en narratief-ethische literatuur.

4.1 Levensverhalen vertellen

Ik begin met de act van het vertellen. Als het leven zoets is als 'a story waiting to be told', wat voegt 'vertellen' daar dan aan toe (Dunne, 1995)? Wat biedt het 'vertelde leven' meer dan het 'geleefde leven'? In de eerste plaats is het vertellen van een levensverhaal een poging om de eenheid van een leven te ervaren. Is er een synthese te vinden in de veelheid van gebeurtenissen, handelingen, ontmoetingen, plannen, successen, mislukkingen, onbedoelde gevolgen en interacties? Daarbij gaat het er niet om dat het leven voorgesteld moet worden als een harmonieus geheel. Het levensverhaal beoogt niet fragmentatie, discontinuïteit of breuken te negeren of te verdoezelen. Die komen in elk leven voor. Wel is het een poging om het louter na-elkaar-komen van de dingen, de heterogeniteit en de onverbondenheid van lotgevallen en de directe beleving ervan te overstijgen. De successie van gebeurtenissen wordt in het vertellen tot een configuratie. Het gaat om een *binden van wat uit elkaar ligt* tot een 'intrige' of 'geschiedenis' (Ankersmit e.a., 1990), een zoeken naar coherentie. Daarom blijkt vertellen juist dan tot een sterke behoefte te worden wanneer vanzelfsprekende en gesedimenteerde verbanden onduidelijk worden, wanneer het leven in een crisis of op een kruispunt raakt en wanneer de vraag 'wie ben ik' of 'wat moet ik doen?' om een hernieuwd antwoord vraagt (Dekkers, De Witte, 1997).

In de tweede plaats loopt het vertellen altijd via het andere en de ander. Iemand vertelt wie hij is door te vertellen over zijn verhouding tot andere mensen en tot dingen. Hij is geen geïsoleerd individu, hij is zoon, broer, echtgenoot, vader, vriend. De weg naar mijzelf en naar een beter verstaan van mijzelf is een weg die onvermijdelijk langs de ander voert. En die ander is altijd iemand die net als ik – onder meer via zijn verhaal over zijn verhouding tot mij en tot anderen – vertelt wie hij is. Herinneren is een sociale praktijk (Middleton, 1999). Het is pas in de gemeenschap van vertellers dat de eigenheid van ieder zelf oplicht, terwijl omgekeerd elke gemeenschap tussen mensen alleen denkbaar is in een vertellen van en gesprek over eigen verhalen (Meininger, 1997). Verhalen vertellen veronderstelt wederkerigheid en nodigt uit tot dialoog. Vertellen van levensverhalen betekent ten derde: het leven in zijn openheid naar de toekomst respecteren. "The very act of allowing people to tell their stories creates 'moral space'" (Anderson, 1998, p. 173). Zelfs de biograaf treft in het teruggaan in de tijd het onderwerp van zijn biografie aan als iemand die zijn identiteit vindt door achterom te zien naar een bekend verleden en door vooruit te kijken naar een onbekende toekomst (Holmes, 1997). Zo impliceert het vertellen van verhalen een bepaalde wijze van omgaan met de tijd: het is gericht op een samenklank van verleden, heden en toekomst, van herinnering, bewustzijn en verwachting (Ricoeur, 1986).

Het vertellen van levensverhalen veronderstelt tenslotte een openheid voor andere mogelijke versies van hetzelfde levensverhaal. Het verhaal dat ik over mijzelf en ande-

an een vorm van zelfbedrog zijn. Het kan tot een id fixeert in eenduidige clichés en vastgeroeste sjan 'gedragsgestoordheid'. Jet Isarin spreekt in een derde 'narrativiteit' (Isarin, 2001). Maar ook als het blijft blijven andere perspectieven op hetzelfde leven te waard die andere perspectieven te verwoorden, ndelijk gehandicapte die niet over zichzelf kan vertit of validiteit van verschillende en van meerduidiet voorhanden: er kan alleen maar een voortgaande 'verhaal' is, zonder dat er vaste criteria voor dit 'bete-

ven

geldt in grote lijnen ook voor het schrijven. Vertel f meer ervaringen tot een eenheid die enerzijds uitde verteller tot anderen en tot zichzelf en anderzijds en toekomst. Een levensverhaal schrijven is het re-in de vertelde verhalen is beluisterd. Het is een reorit reorganiseren impliceert altijd een weglaten, een n verzwakken of juist aanzetten van onderdelen, een el en delen in elkaars licht gelezen kunnen worden. uitdrukking te brengen. Bij het schrijven van een rder gaan dan een feitelijke weergave van het beluisd is door de verteller, door de situatie waarin wordt sonen aan wie wordt verteld, zo zal het geschrevene er van luisteren van de auteur, diens eigen waarden eller, tot de hoofdpersoon en tot de geïmpliceerde n een levensverhaal zal bovendien te maken krijgen een eigen perspectief hebben en op basis daarvan ingen in ontmoeting met de hoofdpersoon. Zij conogelijke configuraties die aanleiding kunnen geven auteur staat dan voor de uitdaging om datgene wat s uiteen ligt te binden, zonder een ervan te negeren, idigheid ervan te ontkennen.

et vertelde is beluisterd impliceert altijd een verlies, aspecten van het vertellen (toonzetting, oogopslag, kracht van die aspecten, die samenhangen met de n luisteraar, raakt in de tekst verloren (Meininger, wordt echter op twee manieren goed gemaakt. Ten n 'oeuvre ouverte', het is niet gebonden aan de vert geadresseerd aan een nabije toehoorder maar aan (1986a). Ten tweede schept de re-figuratie in het eld, een wereld die de eigen wereld van de hoofd-oduceert. De ter wille van de coherentie noodzake-

lijk verbeeldende en dus interpreterende activiteit van het schrijven is erop gericht de essentie van een leven uit te drukken, althans het voorlopige begrip daarvan, zonder de pretentie te hebben dit leven uitputtend in beeld te kunnen brengen. Waar de verhalende tekst in haar verbeeldende re-figuratie van het vertelde uitgaat boven de 'objectieve' registratie die kenmerkend is voor dossier, kroniek en zorgplan, moeten we haar niet wantrouwen, maar juist prijzen (Ankersmit, 1996). Precies dankzij die eigenschap kan de tekst van een levensverhaal een persoon present stellen en toegang geven tot dimensies van menselijk bestaan die in gangbare benaderingen worden gemist.

Toch moet hier een voorbehoud worden gemaakt. Ook het schrijven van een levensverhaal impliceert een zekere objectivering. De tekst kan worden tot een 'ding', dat zich laat manipuleren en dat onderzocht en gebruikt kan worden in het kader van een instrumenteel doel-middelen-schema (Riessman, 1993). Dan speelt ze hoogstens een rol "als bron van informatie, als materiaal voor professionele decoding en analyse, niet als medium voor individuering" (Kunneman, 1995, p. 64). Kennis wordt in dat geval gereduceerd tot datgene wat tijdloos, universeel, causaal samenhangend, voorspelbaar en toepasbaar is en daarmee wordt nu juist weer voorbijgegaan aan de geleefde – historische, particuliere, dagelijkse – werkelijkheid van de zorgvrager als persoon. Wie een levensverhaal schrijft zoekt naar 'woorden die werken'. Deze woorden moeten recht doen aan de eigen geschiedenis en de eigen identiteit van de hoofdpersoon. Tegelijkertijd moet deze zo treffend worden getekend dat ze voor de lezer verrassend is, herkenning oproept, tot nadenken stemt, in beweging brengt. Met Rutger Kopland moet de auteur – die altijd eerst lezer is – zich voortdurend afvragen: "Wat is het toch dat een grap, een vondst, een gebaar, een foto, een schilderij, een paar regels, dat die iets teweeg kunnen brengen, iets onverhoeds kunnen laten gebeuren dat lijkt op het losspringen van een slot. Een op het eerste gezicht onbetekenende sleutel past op een slot waarvan je niet wist dat je dat in je omdroeg" (Kopland, 1995, p.5). In het schrijven van een levensverhaal wordt die op het eerste gezicht 'onbetekenende sleutel' gezocht. Daarmee wordt een lezing voorbereid die een ontmoeting met de hoofdpersoon 'simuleert', een simulatie die uitnodigt tot een vernieuwde ontmoeting in de alledaagse werkelijkheid van zorgverlening aan de hoofdpersoon.

4.3 Levensverhalen lezen

Is een levensverhaal eenmaal vastgelegd, dan is het in principe beschikbaar voor alle anderen dan de directe toehoorders van de vertelde verhalen. Lezers zullen een levensverhaal met eigen – vaak onbewuste – vragen benaderen. Zij zullen het gaan doorvertellen, het lezen en doorvertellen zal invloed hebben op hun kijk op, hun houding tegenover en hun handelen jegens de hoofdpersoon. Sterker nog: in het lezen wordt het verhaal voltòid doordat lezers er zelf er deel van uitmaken en tot nieuwe vertellers ervan worden. Lezers zijn volgens Adam Newton 'ethical co-creators from without' en zijn daarom verantwoordelijk voor de manier waarop ze met het levensverhaal omgaan. Wat Newton over fictie schrijft geldt ook voor het werken met levensverhalen: "It engages us, it places claims upon us, not exactly as life and persons do, but similarly, and with similar ethical consequences" (Newton, 1995, p. 26).

activiteit van empathie, de poging om het subjectieve perspectief van de hoofdpersoon in te nemen (zo niet om het trekken van een (morele) levensles uit bestaat daarin dat het verhaal de lezer confronteert met iemand die een appèl op hem doet, die hem aanspreekt, die hem om aanvaarding en vertrouwen, die hem verplicht stelt van een levensverhaal 'infecteert' zodoende meer (Van der Stoep 1995). Mede daarom laat een narratieve benadering een functioneel doel-middelen-schema.

Verlezeners een levensverhaal zullen gaan lezen. Zagen de belangrijke rol speelt in het vertellen en in het schrijven van een verhaal. De interpretatieruimte die in gangbare 'evidentiële' vorming en 'transparante' zorgplanning tot een punt de voor een narratieve benadering noodzakelijke is. Die ruimte is uiteraard niet overloos, want er zijn regels die rekening mee moet worden gehouden. De hoofdpersoon is immers niet een fictieve figuur, het is iemand van wie men dagelijks tegenkomt. Vertellers, schrijver en lezers nemen de ontmoeting met de hoofdpersoon betrokken en betrokken bij. De speelruimte van verbeelding en interesse van gesprek, zo mogelijk met de hoofdpersoon zelf. Bij de ontmoeting met de hoofdpersoon zijn betrokken. Dat gesprek gaat om interpretatie is, maar over de vraag wat – gezien de ervaring van de hoofdpersoon en gezien de ervaringen van de lezer – een betere interpretatie kan zijn. Daarbij gaat het om interpretatie die een ontmoeting mogelijk maakt waarin de hoofdpersoon wordt geopend, vernieuwd, verrijkt. Kernvraag van een levensverhaal uitnodigt tot nieuwe vormen van vertellen, van de hoofdpersoon – diens karakter en identiteit, diens levenswijze, diens unieke wijze van zingeving, diens appèl aan de lezer adequate wijze aandient. Werken met levensverhalen als een spiral of relistening, resaying, rethinking, and rewriting geeft tot een veelstemmig gesprek.

Verlezeners over het vertellen, schrijven en lezen van levensverhalen. Verlezeners verlening nadrukkelijk aan het licht als een ethiek van de lezer. Een verteld levensverhaal heeft beluisterd en opgevangen van het levensverhaal van een zorgvrager heeft begrepen de unieke wijze van zien impliceert en zodoende uitlokt tot betrokkenheid van vertellers, luisteraars, schrijvers en lezers in beweging. Merkend voor deze benadering is haar dynamisch-dialectisch karakter. Een verhaal is altijd 'open' naar een toekomst. Verlezeners zien deze toekomst voor in termen van een gezocht om doorvertellen, luisteren leidt tot hernieuwd luisteren. Verlezeners herschrijving, lezen nodigt uit tot herlezen. Interpre-

tatie is een stimulans voor een hernieuwd denken over wat 'gewoon' of 'standaard' is geworden of over wat wordt benoemd als 'vreemd', 'anders' of 'afwijkend', 'mogelijk' of 'onmogelijk'. De tekst van het levensverhaal is daarbij slechts een voorlopig ankerpunt op de gezamenlijke reis die hoofdpersoon, informanten, auteurs en lezers ondernemen in vertellen, schrijven en lezen. Het is een moment in een voortgaand interpretatieproces. Zoals het verhaal nu wordt verteld zal het over een aantal jaren niet meer verteld, geschreven en gelezen kunnen worden. Ouders vertellen nu anders over hun kind dan ze tien jaar geleden deden en dan ze over tien jaar zullen doen. Morgen al kan er iets gebeuren dat noopt om het verhaal te corrigeren, dat noopt om op een andere manier naar het verleden en naar de toekomst te kijken en dat aanleiding is om het verhaal opnieuw te vertellen, te schrijven en te lezen. Aan deze principiële openheid van een 'sens se faisant', een zin of levensrichting die zich dialectisch aan het ontwikkelen is (Tengelyi, 1988, p. 31), zal in werken met levensverhalen recht gedaan moeten worden.

5 Narratieve ethiek: een methodologie van het onafdwingbare

Bovenstaande beschouwingen over het werken met levensverhalen kunnen worden gezien als een illustratie van de wijze waarop een narratieve ethiek werkt. Daarbij heb ik afgezien van een theoretische reflectie over narratieve ethiek als zodanig (zie daarvoor MacIntyre 1984; Hauerwas, 1989; Ellos, 1994; Lindemann Nelson, 1997; Widdershoven, 1996, 2000). Niettemin is met het oog op de praktijk van het werken met levensverhalen een korte methodologische verheldering op zijn plaats.

Gwen Anderson (1998) wijst op de verschillende soorten methodiek die kenmerkend zijn voor een narratief-ethische benadering zoals die tot uitdrukking komt in het werken met levensverhalen. In de eerste plaats gaat het om een descriptief-fenomenologische methodiek. Die heeft tot doel om tot een authentiek, begrijpelijk en toegankelijk verhaal te komen, een 'thick description' die het geleefde leven van de hoofdpersoon coherent en evocatief in beeld brengt. Ze omvat alles wat met luisteren en schrijven te maken heeft. In de tweede plaats gaat het om een hermeneutisch-interpretatieve methodiek. Die heeft tot doel een verstaan van het levensverhaal tot stand te brengen dat uitnodigt tot vernieuwde participatie in de ontmoeting met de hoofdpersoon. Hier gaat het om lezen en om vertellen (als vorm van 'zichzelf lezen' ten overstaan van de ander). Een hermeneutische methode bevat in de beschrijving van Anderson de volgende componenten:

het expliciteren van de interne dialectiek van het levensverhaal (onderlinge samenhang van deel en geheel, onderscheiden van episodes),
het exploreren van de 'wereld' die aan het licht treedt in taalgebruik en metaforiek, in wat ik hierboven omschreef als 'woorden die werken',
het in gang zetten van een dialoog in de vorm van herlezen, opnieuw overdenken, opnieuw luisteren naar informatie die naast het levensverhaal beschikbaar is, voorstellen doen tot herformulering, herordening of herselectie,
een 'epifanie', een – methodisch niet afdwingbaar, maar niettemin essentieel – moment van herkenning, inzicht en engagement. Het is een moment waarin de

an het licht treedt van wat op het eerste gezicht heel verhalen van mensen met een verstandelijke handicap te de 'gewone' betekenis bloot van gedragsuitingen of zicht heel vreemd lijken en biedt zodoende zicht op n van ontmoeting. Het lezen van een levensverhaal 'sudden moment of human intimacy'.

iet Anderson convergeren in een narratieve ethiek, "a tion about the meaning and significance of moral ctices" (Anderson, 1998, p. 183). Narratieve ethiek verhaal te *vertellen*, ook als dat verhaal afschuwelijk oor te vertellen worden zelfkennis en zelfbewustzijn en dieper verstaan van de eigen morele kwaliteiten en lectieve geheugen van toehoorders aanvullen met de wat men liever vergeet (Atkinson, 2000; Kearny, eert voorstellingen over de toekomst, zoals treffend is dit artikel. Een narratieve ethiek nodigt dan ook uit en in hun historische en particuliere context beweegt te zijn wie ze zijn. Hun 'narrative of ethics', het eigen hun zoektocht naar goed leven, geeft inzicht in hun liefde en haat, hun hoop en vrees, hun trots en hun groter begrip voor al het onuitsprekelijke en onuitgehisch of (on)redelijk wordt genoemd, kortom, voor leur, smaak en vaart van het leven.

houwing is haar aandacht voor het moment van 'epi- d omschreef als 'het losspringen van een slot'. In het ster van dat moment, ligt het kenmerkende onder- n interventionistische benaderingen. De narratieve ing van 'disclosure', maar ze kan deze ervaring niet aal en de lezing ervan zijn dan ook niet het resultaat es vloeien voort uit goede verhalen en goede lezingen den en lezingen van verhalen zijn 'goed' als ze beter r uitdrukking geven de unieke essentie van een per- ers en lezers uitnodigen om zich respectvol en vanuit betrokkenheid tot de ander en diens wereld te ver- ng met het kunstwerk op: de esthetische ervaring is de duurzame betekenis van het kunstwerk en gaat lyse van penseelvoering, compositie, kleurkeuze en lyse volgt de ervaring. Ze helpt om te begrijpen wat : om te verklaren wat ertoe leidde en nog minder om intimacy' te bewerkstelligen of te reproduceren.

steren, schrijven en lezen moeten dan ook primair n gelijkwaardigheid, betrokkenheid en humaniteit. n de morele ervaring die aan werken met levensver- taan in een voortdurende uitnodiging tot een nieuw

kijken en luisteren naar, een nieuw respecteren van de ander. Het zijn oefeningen in een morele discipline die gericht is op een achting voor de ander die tegelijkertijd een weg naar zelfachting is. Deze oefeningen vormen een basis voor en gids naar de ontmoetingservaring, maar ze kunnen deze ervaring nooit produceren. Die is onafdwingbaar.

Samenvatting

'Werken met levensverhalen' in de zorgverlening aan mensen met een verstandelijke handicap wordt in deze bijdrage beschouwd vanuit ethisch perspectief. Op basis van literatuurstudie wordt aandacht gegeven aan de gehanteerde terminologie en aan de functies die worden toegekend aan deze narratieve praktijk. Vervolgens wordt betoogd dat de motieven voor deze praktijk ethisch van aard zijn. Ze berusten op een morele ervaring die wordt onthuld door een vervreemding van zorgverleners van de gangbare benaderingen in zorgverlening en onderzoek. In een hermeneutische en narratief-ethische beschouwing van 'werken met levensverhalen' worden de activiteiten van vertellen, schrijven en lezen besproken. Ze zijn van groter belang dan het product (levensverhaal of levensboek). Deze activiteiten kunnen worden beschouwd als een narratieve ethiek in praktijk. Tenslotte wordt het oogmerk van een narratief-ethische methodologie gekenschetst als een onafdwingbaar moment van 'epifanie', een moment van herkenning en inzicht dat leidt tot een hernieuwde ontmoeting met de zorgvrager.

Summary

'Life story work' in care and support for persons with intellectual disabilities is considered from the perspective of ethics. Some common definitions and attributed functions of 'life story work' as found in relevant literature are discussed. Next, the moral character of motives for this narrative practice is demonstrated. These motives are grounded in a moral experience which is revealed by an estrangement of caregivers from standard approaches in care and research. In a hermeneutical and narrative-ethical observation of 'life story work' the activities of telling, writing and reading are discussed. These activities are of greater importance than the final product (life story or life story book). They may be regarded as a narrative ethics in practice. Finally, the objective of a methodology of narrative ethics is characterized as an 'epiphany' that cannot be forced, a moment of recognition and understanding leading to renewed companionship with the client.

Auteur

Dr. Herman P. Meininger is wetenschappelijk medewerker bij de Willem van den Bergh-leerstoel aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en beleidsmedewerker van de 's Heeren Loo Zorggroep te Amersfoort. Correspondentie-adres: Dr. H.P. Meininger, Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam of H.P.Meininger@th.vu.nl

werken met levensverhalen

- Moral Space in Prenatal Genetic Services. In: *Qualitative Health* 87.
- Op verhaal komen. Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschap en representatie. Exploraties II: cultuurfilosofie & esthetica*. Kampen: Uitgeverij Kok, 1997.
- id Jan Walmsley, Eds. (1997). *Forgotten lives: Exploring the History of Learning Disabilities*. London: British Institute of Learning Disabilities.
- 999). Using Autobiographical Approaches with People with Learning Difficulties. *Society*, Vol. 14, No. 2, p. 203-216.
- 1). *Good Times, Bad times: Women with Learning Difficulties Telling their Stories*. London: Routledge.
- 2). *Mijn levensboek. Voor kinderen die in een pleegezin of groep wonen*. Kampen: Kok, 1997.
- Aging and Biography: Explorations in Adult Development*. New York: Springer, 1997.
- 3). Ina Schabert Koch-Straube (1996). *Lebensgeschichten. Biographische Arbeit mit Menschen mit Lernschwierigkeiten*. Berlin: Springer.
- 4). (1994). *The Social Meaning of Mental Retardation: Two Life Stories*. London: Routledge.
- 5). *Growing up with parents who have learning difficulties*. New York: Springer, 1997.
- 6). In den Dulk, Red. (1998). *Oud geboren om jong te sterven. Oude verhalen over ouderdom*. Kampen: Meinema.
- 7). *Waarom zijn mijn schoenen staan? Aandacht voor levensvragen van ouders en verandende behoeften van kinderen met een lichamelijke handicap*. Kampen: Kok, 1997.
- 8). *Integrating Ethics of Inclusion: Rupturing Disability and Inclusion for Inclusive Design*. In: *Journal of Technology and Design*, University of Technology, London, 2000.
- 9). Catastrophe: Contentious Discourses of Ethics and Disability. In: *Journal of Disability Studies*, Vol. 6, No. 2, p.1-3.
- 10). *Disability and the Body. Essays in Clinical Practice*. London: Sage, 1997.
- 11). Chronische aandoeningen en persoonlijke identiteit. In: *Ethische en filosofische reflecties op de praktijk van de zorg*, p. 150-164.
- 12). Sovereignty and deconstruction: the storied self. In: *Philosophy & Social Theory*, 7-157.
- 13). *Ethics*. Aldershot: Avebury Publishing Ltd, 1997.
- 14). *De praxis als verhaal. Narrativiteit en praktische theologie*. Kampen: Kok, 1997.
- 15). Job Heyman (1997). Life History or 'Case' History: the objectification of people with disabilities through the tyranny of professional discourses. In: *Disability and Society*, 11, p. 675-693.
- 16). Leende: Damon, i.s.m. Vizzer-Saamvliet, dienst geestelijke verzorging, 1997.
- 17). (1989). From System to Story: An Alternative Pattern for Rationality and Narrative. In: L. Gregory Jones (Eds.), *Why Narrative? Readings in Narrative Theory*. London: William B. Eerdmans Publishing Co., p. 158-190.
- 18). Professionalism and the construction of the self. In: Martien Pijnenburg & Paul van der Stoep (Eds.), *Uitdagende erfenis*. Nijmegen: UMC St. Radboud/FSCZ, p. 60-81.
- 19). *in Transition: Formulating Care for People with Profound Learning Disabilities*. Ph.D. thesis Loughborough University.
- 20). *Biography Approach for People with Profound Learning Disabilities*. In: *Biography and Society*, No. 2, p. 90-95.

- Huizing, Wout, Jozef van der Put, Tineke van Sprundel, Michiel Kooijman (2001). *In Balans. Aandacht voor levensverhalen en levensbalans in de ouderenzorg*. Utrecht: Arcares.
- Isarin, Jet (2001). *De eigen ander. Moeders, deskundigen en gehandicapte kinderen. Filosofie van een ervaring*. Budel: Damon.
- Kluis, Eric de, Aart Verschuur (2002). *Ik herinner mij. Multimedia als hulpmiddel bij de communicatie met dementerende ouderen*. Utrecht: NIZW Uitgeverij.
- Kearny, Richard (1999). Narrative and the Ethics of Remembrance. In: Richard Kearny, Mark Dooley (Eds.), *Questioning Ethics. Contemporary Debates in Philosophy*. London, New York: Routledge, p.18-32.
- Kopland, Rutger (1995). *Het mechaniek van de ontroering*. Amsterdam: G.A. van Oorschot.
- Kunneman, Harry (1995). Narratieve individualiteit en normatieve professionaliteit. In: Jan Baars, Doortje Kal (Red.), *Het uitzicht van Sisyphus. Maatschappelijke contexten van geestelijke (on)gezondheid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, p. 61-84.
- Linde, Charlotte (1993). *Life Stories. The Creation of Coherence*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Lindemann Nelson, Hilde, Ed. (1997). *Stories and their Limits. Narrative Approaches to Bioethics*. New York, London: Routledge.
- MacIntyre, Alasdair (1984). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
- McLeod, John (1997). *Narrative and Psychotherapy*. London: Sage Publications.
- Meininger, H.P. (1997). 'Als uzelf...': Een theologisch-ethische studie van zorg voor verstandelijk gehandicapten. Amersfoort: Vereniging 's Heeren Loo.
- Meininger, H.P. (2000). Life Stories: Narratives and Professional Practice. In: *Ethics and Intellectual Disability*, Vol 5, No.2, p. 1-3.
- Meininger, H.P. (2002). *Zorgen met zin. Ethische beschouwingen over zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. Amsterdam: SWP Publishers.
- Middleton, David, Helen L. Hewitt (1999). Remembering as Social Practice: Identity and Life Story Work in Transitions of Care for People with Profound Learning Disabilities. In: *Narrative Inquiry*, Vol. 9, No. 1, p. 1-25.
- Montello, Martha (1995). Medical Stories: Narrative and Phenomenological Approaches. In: Michael E. Grodin (Ed.), *Meta Medical Ethics. The Philosophical Foundations of Bioethics*. Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers, p.109-123.
- Newton, Adam Zacharias (1995). *Narrative Ethics*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha C. (1990). *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*. New York / Oxford: Oxford University Press.
- NZF, NVG, CELAZ, AKO (1994). *Levensverhaal en levensbeschouwing in de zorg voor de mens met een verstandelijke handicap. Handreiking bij het in beeld brengen van het levensverhaal van de individuele bewoner*. Utrecht: Nederlandse Zorgfederatie/Nederlandse Vereniging voor Gehandicaptenzorg.
- Oosterhout, Ton van, Thom Spit en Werner van de Wouw (1996). *Mensen met een verhaal. Een narratief-pastorale benadering van mensen met een verstandelijke handicap*. Hoevelaken: SGO.
- Peters, Annemarie (2001). *Zin beleven. De zin verstaan van mensen met een verstandelijke handicap*. Baarn: H. Nelissen.
- Polkinghorne, Donald E. (1988). *Narrative Knowing and the Human Sciences*. New York: State University of New York Press.
- Ricoeur, Paul (1986). Life: A Story in Search of a Narrator. In: Doerer, M.C., J.N. Kraay (Eds.), *Facts and Values*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, p. 59-70.
- Ricoeur, Paul (1986a). *Du texte à l'action. Essais d'herméneutique*. Paris : Éditions du Seuil.
- Riessman, Catherin Kohler (1993). *Narrative Analysis*. Newbury Park: Sage.
- Ryan, Tony, Walker, Rodger (1999). *Life Story Work*. London: British Agencies for Adoption and Fostering.
- Steege Gherie ter, Kees Penninx, Nelleke Rögels (1994). *Uitkijken naar het dessert. Levensloopmethoden in educatief werk met ouderen*. Utrecht: NIZW.
- Tengelyi, László (1998). *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte*. München: Fink.

werken met levensverhalen

Geimpe de Haan (1997). *Met zorg besluiten. Beslissingen rond het met een verstandelijke handicap*. Assen: Van Gorcum.

A Therapeutic Tool for Social Work. Norwich: University of East Anglia (1995).

Personal Construct Therapy with the Elderly. Chichester: Wiley &

Blackwell (1995).

Levensboek. Amsterdam: Weerklank.

Understanding. A Feminist Study in Ethics. New York/London: Routledge (1995).

Smits (1996). Ethics and Narratives. In: Ruthellen Josselson, *Narrative Study of Lives (The Narrative Study of Lives, Vol. 4)*. Thousand Oaks: Sage Publications, p. 275-287.

in de kliniek. Hedendaagse benaderingen in de gezondheidsethiek. Assen: Van Gorcum (1995).